

نگاهی به رشته فقه خانواده □

احمد حاجی ده‌آبادی *

دکتر

چکیده

هدف این مقاله، ارزیابی رشته فقه خانواده است. این رشته برای اولین بار در جامعه‌المصطفی العالمیه در سال ۱۳۸۶ در مقطع کارشناسی ارشد تأسیس شد. اهمیت پرداختن به موضوع خانواده به عنوان مهم‌ترین نهاد رشد و تربیت انسان، بر کسی مخفی نیست و از آنجا که از زاویه فقه به خانواده می‌پردازد، ضروری بود قواعد، اهداف و ضمانت‌اجراهایی که شریعت اسلام برای آن پیش‌بینی کرده، تبیین شود. **روش:** بررسی اسناد و مدارک رشته از طریق اهداف، واحدهای درسی، برنامه‌ها و منابع درسی. **یافته‌ها:** با بررسی و تحلیل رشته، اشکالاتی در تعداد واحدها، دروس و حتی تعریف رشته معلوم شد. **نتیجه‌گیری:** باید برخی واحدهای درسی همچون: فلسفه حقوق خانواده، رویه قضایی در حقوق خانواده و فقه خانواده، افزایش یابد و برخی واحدهای غیر مرتبط با خانواده همچون: فقه معاملات، فقه مکاسب و ... حذف شود.

کلید واژه‌ها: فقه خانواده، حقوق خانواده، فقه الطلاق، فقه النکاح، واحد درسی.

▪ طرح مسئله

رشته تحصیلی «فقه خانواده» از سال ۱۳۸۶ در مقطع کارشناسی ارشد وارد عرصه آموزشی شد. مشخصات کلی، برنامه و سرفصل دروس این دوره، در ششصد و ششمین جلسه شورای عالی برنامه‌ریزی و شورای گسترش آموزش عالی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری در تاریخ ۱۱ آذرماه ۱۳۸۵ به تصویب رسید. این رشته فقط در «مرکز جهانی علوم اسلامی» که به «جامعه‌المصطفی‌العالمیه» تغییر نام یافت، آموزش داده می‌شود. البته آنچه شورای عالی برنامه‌ریزی تحت عنوان «مشخصات کلی، برنامه و سرفصل دروس» در جلسه مذکور تصویب کرد، خاص مرکز جهانی علوم اسلامی است و طبعاً در نقد و بررسی آن، که هدف این نوشتار است، باید ویژگی‌های جامعه‌المصطفی‌العالمیه در نظر گرفته شود. لذا اگر بنا به گسترش این رشته در دیگر دانشگاه‌ها باشد، به طور طبیعی این برنامه می‌تواند مبنای بسیار خوبی برای نقد و بررسی باشد. ارزیابی رشته به دو گونه امکان‌پذیر است: اول؛ ارزیابی دانشجویان، دانش‌آموختگان، پایان‌نامه‌ها و... که در حال حاضر این راه امکان‌پذیر نیست؛ زیرا طول دوره حداقل چهار سال است و اگر آغاز نخستین دوره آموزشی سال ۱۳۸۶ باشد، اولین گروه دانشجویان در پایان سال تحصیلی ۹۰-۱۳۸۹ دانش‌آموخته می‌شوند. دوم؛ با بررسی اهداف، واحدهای درسی و برنامه این رشته روشن شود که چه میزان دروس این رشته می‌تواند اهداف آن را تأمین کند و کاستی‌ها و نواقص برنامه‌های درسی چیست؟ در این مقاله، راه دوم انتخاب شده است.

نقد و بررسی این رشته نه تنها مناسب، بلکه ضروری است؛ زیرا این رشته دو ویژگی مهم دارد: اول اینکه؛ مربوط به خانواده است که اهمیت آن به عنوان اولین و مهم‌ترین نهاد رشد و تربیت انسان بر کسی پوشیده نیست و دوم آنکه؛ از میان تمام جنبه‌های مرتبط با خانواده، از زاویه فقه به خانواده می‌پردازد و قواعد حاکم بر روابط افراد خانواده، خانواده با سایر اشخاص و نهادهای اجتماعی مورد بررسی قرار می‌گیرد. لذا ضروری است این قواعد، اهداف و ضمانت‌اجراهایی که شریعت اسلام برای مهم‌ترین نهاد اجتماعی پیش‌بینی کرده، تبیین شود.

▪ معرفی رشته

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری سه فصل با عنوان «مشخصات کلی، برنامه و سرفصل دروس» در مورد رشته فقه خانواده تعیین و در فصل اول با عنوان «مشخصات کلی دوره کارشناسی ارشد فقه خانواده»، این رشته را چنین تعریف کرده است: «دوره کارشناسی ارشد فقه خانواده، دوره‌ای تخصصی است که در طی آن، فراگیران به طور عمیق با دروس آن آشنا شده و در پایان دوره به دریافت مدرک کارشناسی ارشد موفق می‌شوند».

عبارت مذکور، ضعفهای زیادی دارد؛ زیرا چنین تعریفی را برای هر رشته‌ای می‌توان نوشت. آیا نمی‌توان چنین تعریفی را برای رشته‌های دیگر کارشناسی ارشد، همچون حقوق جزا و جرم‌شناسی، حقوق خصوصی، حقوق بین‌الملل، حقوق عمومی، مالکیت فکری، روان‌شناسی و... آورد؟ حتی آیا نمی‌توان چنین تعریفی را برای دوره‌های دکتری نوشت؟ شاید بتوان با توجه به اهداف کلی این دوره، تعریف ذیل را ارائه کرد:

«دوره کارشناسی ارشد فقه خانواده، دوره‌ای تخصصی است که طی آن، فراگیران از جنبه آموزشی به طور عمیق با مباحث فقهی حوزه خانواده آشنا شده، از جنبه پژوهشی، توانایی پژوهش و پاسخگویی به سؤالاتی موجود در این حوزه را کسب می‌کنند.»

قاعدتاً باید در تعریف رشته، واژه «فقه خانواده» تبیین شود. «فقه خانواده» از دو واژه فقه و خانواده تشکیل شده است. فقه در لغت، به معنی فهمیدن و دانستن هر چیزی است؛ اما با ظهور و گسترش اسلام، این واژه اندک اندک به معنی فهم و شناخت دین و بصیرت در آن، اعم از اصول و فروع به کار رفت. ^۱ (جوهری، ۱۴۰۷، ج ۶، ص ۲۲۴۳)

اما نکته مهم، مفهوم اصطلاحی این واژه است که محدودتر از معانی پیشین خود (مطلق فهمیدن و فهم و بصیرت در دین) به کار می‌رود: فقه به معنی فهم احکام فرعی دین است؛ احکامی چون: نماز، روزه و... به تعبیر دقیق‌تر؛ فقه در دو معنی به کار می‌رود: اول؛ «علم به مجموعه احکام شرعی که از راه ادله تفصیلی به دست می‌آید» (شهید ثانی، بی‌تا، ص ۲۶). واژه فقیه به هم‌پن معناست. دوم؛ گاهی فقه بر خود احکام شرعی اطلاق می‌شود؛ چنانکه وقتی گفته شود «قوانین باید مطابق فقه باشد» یا «فلانی عالم به فقه و دیگری جاهل به آن است»، مقصود «احکام فرعی شرعی» است و «علم به مجموعه احکام شرعی» نیست. مقصود از واژه فقه در این رشته، معنی دوم اصطلاحی است.

برای اصطلاح خانواده نیز تعریف‌های مختلفی ارائه شده که چند مورد بیان می‌شود:

- «گروهی مرکب از شخص و خویشان نسبی و همسر او، گروهی که از یکدیگر ارث می‌برند». (صفایی و امامی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۱)
- «واحد حقوقی و اجتماعی که حداقل از یک زن و یک مرد با رابطه زوجیت مشروع پدید آمده باشد. وجود آنان شرط حدوث است نه شرط بقای خانواده». (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۷، ج ۳، ص ۱۷۹۴)
- «گروهی که به دلالت قرابت یا زوجیت، همبستگی حقوقی و اجتماعی یافته و تحت رهبری و رطاست مقامی قرار گرفته‌اند». (کاتوزن، ۱۳۷۵، ج ۱، ص ۳)

۱. «الفقه الفهم ... ثم خص به علم الشریعه و العالم به فقهی».

نگاهی به رشته فقه خانواده ♦ ۵۱

- «خانوار عبارت از زن و فرزندان است که تحت تکفل و ولایت رجس خانوار هستند و از نظر مقررات این قانون، در حکم یک شخص محسوب می‌شوند.» (قانون اصلاحات ارضی، ۱۳۴۰)

البته تعریفهای متعدد دیگری نیز در کتاب‌های حقوقی آمده است. با نگاهی کلی به تعاریف پیش گفته، معلوم می‌شود خانواده در دو مفهوم عام و خاص به کار می‌رود:

الف) مفهوم عام: «به گروه و اشخاصی اطلاق می‌شود که به دلیل ازدواج یا نسب با هم پیوند دارند. این گروه با نام خانوادگی خاص از دیگر خانواده‌ها جدا می‌شوند.

ب) مفهوم خاص: شامل زن و شوهر و فرزندان آنهاست؛ گروهی که هدایت و حمایت آنان با پدر است و همبستگی میان اعضا، حقوق و تکالیفی به بار می‌آورد که در میان سایر خویشان وجود ندارد». (حکمت‌نیا و همکاران، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۲۸-۲۷)

با توجه به اینکه مباحث فقهی خانواده، منحصر به زن و شوهر و فرزندان نیست و موضوعاتی همچون: وصیت، ارث، محرمیت، ولایت جد پدری و... نیز در آن بحث می‌شود؛ لذا هنگام بحث از خانواده، مفهوم عام آن مورد نظر است. حال با ضمیمه کردن معنای اصطلاحی فقه به معنای خانواده، مفهوم «فقه خانواده» به دست می‌آید. در واقع؛ فقه خانواده یعنی: «مجموعه احکام شرعی خانواده» و به تعبیر دیگر؛ آن دسته از احکامی که مربوط به حوزه خانواده به مفهوم عام مورد نظر است و خداوند متعال آنها را وضع کرده و به وسیله مبینان شریعت بیان شده، فقه خانواده است^۱.

بنابر این، رشته «فقه خانواده» دوره‌ای تخصصی است که طی آن، فراگیران با احکام شرعی خانواده و مستندات آن آشنا شده، توانایی پژوهش و پاسخگویی به سؤال‌های موجود در این حوزه را کسب می‌کنند. به تعبیر دقیق‌تر؛ رشته فقه خانواده، رشته‌ای است که به بررسی احکام شرعی خانواده می‌پردازد؛ این بررسی می‌تواند شامل مباحث گوناگونی همچون: مستندات و ادله احکام، فلسفه آنها، مطالعه تطبیقی این احکام با قوانین و مقررات دیگر نظام‌های حقوقی و... باشد.

▪ اهداف

○ اهداف کلی

اهداف کلی رشته عبارتند از:

۱. تعریف حقوق خانواده عبارت است از: «مجموعه قواعد و مقرراتی که بر اعضای خانواده حکومت می‌کند و با نیروی عمومی تضمین می‌شود» (حکمت‌نیا و همکاران، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۳۰). البته بحث و بررسی مقارنه و تطبیق میان دو واژه «فقه خانواده» و «حقوق خانواده»، از موضوع این نوشتار خارج است.

۵۲ ♦ معرفت در دانشگاه اسلامی ۴۸

- ۱-۱-۲. تربیت متخصص در مسائل خانواده؛
- ۲-۱-۲. تربیت پژوهشگر در رشته فقه خانواده؛
- ۳-۱-۲. تربیت مبلغ (مبلغ به معنای ابلاغ کننده پیام دین)؛
- ۴-۱-۲. کاربردی کردن آرای فقهی در قالب ارائه نظام خانواده از دیدگاه اسلام؛
- ۵-۱-۲. تربیت دانش پژوهان توانمند برای پاسخگویی به شبهات روز در زمینه نظام خانواده در اسلام و نقد دیدگاهها و نظرات مکاتب دیگر؛
- ۶-۱-۲. تربیت طلاب مستعد برای ورود به دوره دکتری؛
- ۷-۱-۲. تربیت مدرّس.

در بررسی اهداف مذکور، امور ذیل قابل توجه است:

الف) شش بار واژه تربیت به کار رفته است. آیا سیاست این رشته صرفاً معطوف به تربیت متخصص و پژوهشگر بوده است؟ ظاهراً جواب سؤال مثبت است. سؤال بعدی این است که آیا چنین چیزی صحیح است؟ برای مثال، آیا تولید مقالات و کتب مناسب می‌توانست از اهداف کلی این دوره باشد؟ آیا شناسایی نظام فقهی خانواده و تعامل این نظام با سایر نظامات فقهی، همچون: نظام اقتصادی، نظام اخلاقی و...، می‌تواند از اهداف کلی این رشته باشد؟

ب) برخی از این اهداف، خاص این رشته نیستند و در رشته‌های دیگر کارشناسی ارشد نیز کاربرد دارند؛ از جمله هدف ششم (تربیت طلاب مستعد برای ورود به دوره دکتری) و هفتم (تربیت مدرّس). اصولاً این دو هدف نمی‌توانند هدف کلی این رشته باشند. البته در دانشگاهی مثل دانشگاه تربیت مدرّس که پس از انقلاب فرهنگی و به سبب نیاز مبرم دانشگاهها به وجود استادان متعهد و متخصص ایجاد شد، می‌توان ادعا کرد که هدف این دانشگاه (نه رشته‌های آن) تربیت مدرّس است. اما در جا **معالم‌المصطفی العالمیه**، نمی‌توان چنین هدفی را دنبال کرد، مگر اینکه جامعه المصطفی بخواهد برای تأمین استادان، خود به تربیت مدرّس اقدام کند که چنین نیست؛ زیرا بخش عمده‌ای از دانشجویان این دانشگاه، خارجی بوده و پس از اتمام تحصیل به کشورهای خود بازمی‌گردند.

ج) آنچه در هدف سوم با عنوان «تربیت مبلغ» آمده، جای تأمل دارد. اگر مقصود این است که با تبلیغ نظام حقوقی خانواده و گزاره‌های دینی آن، به تبلیغ دین پرداخت، هدف کلی این رشته به شمار نمی‌رود. گر چه این مسئله می‌تواند یکی از آثار مترتب بر رشته فقه خانواده (نه هدف آن) باشد.

نگاهی به رشته فقه خانواده ♦ ۵۳

د) مقصود از واژه «مسائل خانواده» در هدف اول چیست؟ اگر مقصود فقه خانواده باشد، هدف اول و دوم مانند هم می‌شوند یا حداقل بین آنها همپوشانی زیادی خواهد بود و اگر مقصود از مسائل خانواده، اموری مانند تغذیه، بهداشت خانواده، اقتصاد خانواده، روان‌شناسی خانواده، آموزش خانواده و... باشد، بسیاری از این امور جزء فقه خانواده نیستند. لذا اصلاح هدف اول و دوم ضروری است.

ه) از مجموع هفت هدف رشته، فقط اهداف ۱، ۲، ۴ و ۵ با رشته حقوق خانواده ارتباط دقیق‌تری دارند. بنابر این، با توجه به این چهار هدف، معلوم می‌شود که چقدر برنامه دروس و سرفصل‌های آن می‌توانند این اهداف را تأمین کنند.

○ اهداف و سیاست‌های آموزشی

- اهداف و سیاست‌های آموزشی رشته عبارتند از:^۱
- گسترش دامنه مباحث استدلالی فقه با موضوعات جدید فقه خانواده؛
 - تعمیق و توسعه مباحث فقه خانواده و آشنایی با روش استنباط احکام خانواده؛
 - زمینه‌سازی برای تربیت متخصصان (مدرّس، محقق و مشاور) در مباحث فقه خانواده، متناسب با شرایط و اقتضائات مناطق مختلف جهان؛
 - توانایی دانش‌پژوهان در رفع شبهات کنونی حول محور احکام خانواده؛
 - شکوفا شدن روح تحقیق در طلبه (با اختصاص ۳۰ درصد از واحدها به کار تحقیقی)؛
 - شناخت تحلیلی مطالب رشته فقه خانواده؛
 - ایجاد توانایی تألیف، تحقیق، تدریس و ترجمه در رشته فقه خانواده؛
 - ایجاد توانایی استفاده از متون تخصصی رشته فقه خانواده؛
 - ایجاد تخصص در یک گرایش یا رشته خاص؛
 - تخصیص حداقل ۵۰ درصد واحدها به درس‌های مشترک حوزوی برای تقویت توان علمی و حوزوی طلاب؛
 - نهادینه کردن اخلاق و معنویت در طلاب علوم اسلامی؛
 - توجه به نیازهای منطقه‌ای فراگیران مراکز.
- اهداف و سیاست آموزشی مذکور، اشکالاتی دارد:

۱. این اهداف در متن اصلی، شماره‌گذاری نشده‌اند و در اینجا فقط برای سهولت، شماره‌گذاری شده است.

الف) برخی از این امور، کلی بوده و ربطی به فقه خانواده ندارند؛ از جمله هدف ۵، ۷ و ۸. به تعبیر دیگر؛ مرز دقیقی برای تفکیک اهداف کلی و جزئی ارائه نشده است؛ برای مثال، مشخص نیست چه تفاوتی بین شناخت تحلیلی مسائل فقه خانواده با تربیت متخصص یا پژوهشگر در مسائل خانواده و فقه آن وجود دارد؛ دو مورد اخیر، کلی و مورد اول، جزئی تلقی می‌شود.

ب) برخی از این اهداف، همچون هدف ۱۱ را نباید از رشته‌های آموزشی انتظار داشت.
ج) برخی از سیاست‌های آموزشی با اهداف کلی دوره یکی است؛ مثل هدف ۴ که با هدف کلی ۵ و نیز هدف ۳ که با هدف کلی ۵ و ۶ یکی است.

د) اهداف آموزشی از سیاست‌های آموزشی، تفکیک نشده است؛ لذا امکان نقد و بررسی، تحقق میزان اهداف و سیاست‌های آموزشی و اینکه چقدر برنامه دروس و سرفصل‌ها، جوابگوی نیاز دانشجویان است، میسر نیست.

▪ ضرورت

با توجه به تخصصی شدن دانشها، ایجاد رشته فقه خانواده امری گریزناپذیر است. اندک آشنایی با تعالیم دین مبین اسلام، نشانگر جایگاه والای خانواده است. تشویق به تشکیل خانواده و صیانت آن از اموری که کیان آن را به خطر می‌اندازد، نقش مهمی که برای خانواده در تعلیم و تربیت پیش‌بینی شده، وجود قواعد و احکام الزامی و غیر الزامی که با هدف تنظیم و تنسيق روابط اعضای خانواده وضع شده‌اند و... بیانگر جایگاه والای خانواده است. در این میان، نگاه قرآن کریم به عنوان مهم‌ترین سند استنباط احکام شریعت، نگاهی کاملاً متفاوت با سایر نظام‌ها به مقوله زوجیت و ازدواج دارد: «هن لباس لکم و انتم لباس لهن» (بقره، ۱۸۷)؛ «ومن آیاته ان خلق لکم من انفسکم ازواجاً لتسکنوا الیها و جعل بینکم موده و رحمه ان فی ذلک آیات لقوم یتفکرون». (روم، ۲۱)

اهمیت خانواده در تعالیم دینی باعث شده، قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران نیز به آن بپردازد: «از آنجا که خانواده واحد بنیادی جامعه اسلامی است، همه قوانین و مقررات و برنامه‌ریزی‌های مربوط باین در جهت آسان کردن تشکیل خانواده، پاسداری از قداست آن و استواری روابط خانوادگی بر پائی حقوق و اخلاق اسلامی باشد». (اصل دهم)

گرچه خانواده زیرمجموعه حقوق خصوصی است، اما به علت اهمیت آن، دولت‌ها در این حیطه وارد می‌شوند و گاه به قهر و جبر، روابط اشخاص را نظم می‌دهند. پیدایش مسائل و سؤالات نوپدید، موضع‌گیری فقه را غیر قابل اجتناب کرده است؛ برای مثال، آیا موجبات فسخ نکاح فقط امور متداول مثل

نگاهی به رشته فقه خانواده ♦ ۵۵

عنن (ناتوانی جنسی مردان) و... است یا امراض مسری جدید مثل ایدز را هم شامل می‌شود؟ آیا زوجه حق خروج از منزل را بدون اذن شوهر دارد؟ اینکه زن باید مطیع شوهر باشد و شوهر بر او ولایت دارد، چقدر با واقعیات امروزی جوامع اسلامی می‌سازد؟ اشتغال و تحصیل زن، عقیم‌سازی، اجاره رحم، لقاح مصنوعی، شبیه‌سازی، وضعیت کودک آزمایشگاهی، ارث زن، خواستگاری زن از مرد، حضانت کودک، ازدواج بکر رشید و حیطة اذن پدر، استقلال مالی زوجه و فرزندان، استقلال کلی فرزندان، قصاص یا عدم قصاص مادر به علت قتل فرزند و اجرا یا عدم اجرای حد بر مادر به علت قذف فرزند یا سرقت از فرزند، تأدیب زوجه و فرزند و احکام آن و...، مباحث تقریباً جدیدی هستند که فقه باید برای آنها پاسخ مناسبی بیابد. سرعت تحولات دنیای امروزی هم به اندازه‌ای زیاد است که باید پایه‌های آن حرکت کرد؛ لذا گریزی از تأسیس رشته فقه خانواده برای پاسخگویی به سؤالات مذکور نیست.

▪ مقطع و شرایط

رشته فقه خانواده برای مقطع کارشناسی ارشد در نظر گرفته شده است. البته با توجه به تعداد و نوع واحدهای درسی، بهتر بود مقطع کارشناسی برای این رشته ایجاد شود یا در نوع واحدهای درسی این رشته تجدید نظر صورت گیرد. مطابق برنامه، پذیرفته‌شدگان این دوره از بین دانش‌آموختگان دوره کارشناسی فقه و اصول انتخاب می‌شوند. چنانچه فراگیران رشته‌ای دیگر بخواهند در کارشناسی ارشد رشته فقه خانواده شرکت کنند، علاوه بر موفقیت در آزمون ورودی، باید پیش‌نیازهای لازم را بگذرانند.

▪ تعداد واحدها

در برنامه درسی رشته فقه خانواده، سه قسمت عمده پیش‌بینی شده است:

الف) ۵۸ واحد دروس حوزوی: شامل فقه مکاسب (۱۰ واحد)، فقه معاملات (۱۰ واحد)، فقه خیارات (پنج واحد)، اصول (۲۰ واحد)، اصول فقه مقارن (سه واحد)، رجال (دو واحد)، کلام (شش واحد) و زبان تخصصی (دو واحد)؛

ب) هشت واحد دروس جبرانی: شامل اصول تطبیقی (کاربردی)، آشنایی با حقوق تطبیقی خانواده، آداب الاسره و روش تحقیق، هر کدام به ارزش دو واحد درسی؛

ج) ۲۸ واحد دروس تخصصی: شامل درآمدی بر نظام و حقوق خانواده (دو واحد)، فقه (۸-۱) (۱۸ واحد)، فقه مقارن (دو واحد)، فقه القرآن (دو واحد)، فقه الحدیث (دو واحد)، قواعد فقهیه (دو واحد) و پایان‌نامه (چهار واحد).

با توجه به برنامهٔ درسی مذکور، این سؤال مطرح می‌شود که آیا این حجم و این نوع واحدها می‌تواند برطرف‌کنندهٔ نیازهای گرایش خاصی از فقه با عنوان «فقه خانواده» باشد؟ نویسنده با وجود حجم زیاد فقه معاملات، فقه مکاسب و... تردید دارد اهداف فقه خانواده در مقطع کارشناسی ارشد تحقق پیدا کند. بنابر این، چون اغلب این واحدها در موضوع خانواده نیست، می‌توان مقطع کارشناسی را در وضعیت فعلی برای این رشته پیش‌بینی کرد؛ مگر اینکه نوع دروس به گونه‌ای تنظیم شوند که به طور عمده ناظر بر موضوع خانواده باشند. در این صورت، پیش‌بینی مقطع کارشناسی ارشد نه تنها مناسب، بلکه ضروری است.

○ بررسی واحدها

□ تعداد زیاد واحدها

در نگاه اول، حجم بسیار زیاد واحدهای این رشته نسبت به سایر رشته‌های کارشناسی ارشد تعجب‌برانگیز است؛ زیرا به طور معمول حجم دروس کارشناسی ارشد ۳۶-۳۲ واحد است، اما برای این رشته ۹۸ واحد درسی پیش‌بینی شده است. شاید تصور شود این رشته کارشناسی ارشد پیوسته است و به همین علت، حجم واحدهای آن زیاد است؛ در حالی که چنین نیست؛ زیرا اولاً، کارشناسی رشته حقوق یا فقه و مبانی، حدود ۱۳۰ واحد است که با ۳۲ واحد کارشناسی ارشد به ۱۶۰ واحد افزایش می‌یابد. ثانیاً، در مشخصات کلی رشته ذیل عنوان پذیرش آمده است: «پذیرفته‌شدگان این دوره از بین دانش‌آموختگان دوره کارشناسی فقه و اصول انتخاب می‌شوند». پس دانشجوی، کارشناسی فقه و اصول دارد و این رشته، کارشناسی ارشد پیوسته نیست. البته با توجه به واقعیت موجود، این حجم واحد، قابل قبول است؛ زیرا اولاً، دانشجویان این رشته عموماً طلبه هستند و ثانیاً، ۵۸ واحد از این مجموعه به دروس حوزوی اختصاص دارد که با کسر از کل واحدها، ۴۰ واحد برای این رشته باقی می‌ماند. به تعبیر دیگر؛ از یک سو در سرفصل «اهداف و سیاست‌های آموزشی» پیش‌بینی شده که «تخصیص حداقل ۵۰ درصد واحدها به درس‌های مشترک حوزوی برای تقویت توان علمی و حوزوی طلاب» و از سوی دیگر، ظاهراً دانشگاه در نظر داشته، طلاب، دروس حوزوی پیش‌بینی شده را تحت نظارت آنان پیش ببرند؛ لذا این چنین عمل کرده است. البته می‌توان رویکرد بهتری به این ۵۸ واحد دروس حوزوی داشت؛ رویکردی که باعث تقویت توان علمی دانشجویان این رشته در حوزه خاص خانواده شود.

□ نوع واحدها

دانشگاه تقسیم‌بندی خاصی در زمینه واحدها داشته و تمام واحدها را به چهار گروه حوزوی، جبرانی، تخصصی و پایان‌نامه تقسیم کرده است. اما نکته مهم اینکه، تقسیم رایجی که در همه رشته‌ها وجود دارد (تقسیم واحدها به اصلی و اختیاری)، اجرا نشده و در نتیجه، تمام ۹۸ واحد، اصلی محسوب می‌شوند. این شیوه اصلاً مطلوب نیست، بلکه مناسب بود تنظیم‌کنندگان رشته، حداقل با افزایش واحدها، بخشی از واحدها را اختیاری می‌کردند تا دانشجویانی که احیاناً از برخی واحدها احساس بی‌نیازی می‌کنند، بتوانند واحدهای دیگری را که به نظرشان مناسب است، بگذرانند.

□ ارزیابی دروس رشته

○ دروس حوزوی

۵۸ واحد دروس حوزوی این رشته عبارتند از: فقه مکاسب (۱-۲) (۱۰ واحد)، فقه معاملات (۱-۲) (۱۰ واحد)، فقه خيارات (۵ واحد)، اصول (۱-۴) و اصول مقارن (۲۳ واحد)، رجال (۲ واحد)، کلام (۱-۳) (۶ واحد) و زبان تخصصی (۲ واحد). چند نکته ذیل قابل تأمل است:

الف) برای درس کلام (۳)، سرفصل و منابع، پیش‌بینی نشده و از این لحاظ ناقص است.

ب) معلوم نیست مقصود از دو واحد زبان تخصصی، انگلیسی است یا عربی! چون ذیل دروس حوزوی آمده، به نظر می‌رسد زبان عربی باشد؛ اما با توجه به اینکه دروس حوزوی به زبان عربی هستند، چه نیازی به دو واحد زبان عربی است؟! و اگر مقصود زبان انگلیسی باشد، با توجه به اینکه زبان انگلیسی در حوزه به عنوان درس رسمی اصلی و جنبی تدریس نمی‌شود، چه تناسبی دارد که ذیل دروس حوزوی گنجانده شود؟! شاید مقصود زبان عربی و آن هم عربی امروزی باشد! روشن است که یادگیری دروس حوزوی کفایت از زبان عربی معاصر نمی‌کند و به همین سبب، تنظیم‌کنندگان خواسته‌اند تا دانشجویان به زبان عربی امروزی در زمینه خانواده مسلط شوند. اما مشکل این است که قاعدتاً محتوای این درس باید در زمینه فقه خانواده باشد و طبیعتاً زبان فقه همان است که در دروس حوزوی وجود دارد. در صفحه ۳۳ سرفصل واحد زبان تخصصی و منابع پیشنهادی چنین آمده است: «آشنایی با واژگان و اصطلاحات فقه خانواده، حقوق خانواده و نظام خانواده». طبیعتاً فقه خانواده به زبان عربی است؛ اما حقوق خانواده و نظام خانواده

چطور؟ جالب اینجاست که منابع پیشنهادی، به سه زبان انگلیسی، عربی و فارسی است.^۱ در نتیجه، ظاهراً مقصود تنظیم کنندگان، آشنایی با اصطلاحات خانواده و فقه خانواده بوده و آشنایی با زبان تخصصی مورد نظر نبوده است. بنابر این، اگر عنوان درس به «اصطلاح‌شناسی حقوق خانواده» تغییر یابد، مناسب‌تر است. همچنین تأملاتی در برخی منابع اصلی و فرعی ارائه شده این درس وجود دارد.

○ درس جبرانی

هشت واحد درس جبرانی رشته عبارتند از: اصول تطبیقی (کاربردی)، آشنایی با حقوق تطبیقی خانواده، آداب الاسره (آداب خانواده) و روش تحقیق، هر کدام به ارزش ۲ واحد. از آنجا که گذراندن درس مذکور برای رشته فقه خانواده ضروری است، لذا به درس جبرانی موصوف شده‌اند. حال اگر دانشجو در دوره کارشناسی این درس را گذرانده، نیازی به گذراندن دوباره آنها نیست؛ اما ظاهراً غیر از درس روش تحقیق و اصول تطبیقی، نمی‌توان انتظار گذراندن این درس را در دوره کارشناسی داشت. اشکال‌های درس جبرانی عبارتند از:

الف) اطلاق عنوان «درس جبرانی» چندان صحیح یا حداقل مناسب نیست و بهتر بود این درس در واحدهای تخصصی گنجانده می‌شدند.

ب) با توجه به اهمیت درس روش تحقیق، لازم است این درس به طور ویژه در درس تخصصی گنجانده شود. ضمن اینکه روش تحقیق دوره کارشناسی کفایت از دوره ارشد نمی‌کند و باید به حجم این درس افزوده شود و حتی در کنار آن، کار تحقیقی هم به طور مستقل آورده شود. همچنین، درس سمینار نیز در مجموع ۹۸ واحد این رشته پیش‌بینی نشده است. ضرورت گذراندن این واحد، تحقق هدف‌های ۷ و ۵ مندرج در اهداف و سیاست‌های آموزشی است که عبارتند از: «شکوفای شدن روح تحقیق در طلبه (با اختصاص ۳۰ درصد از زمان واحدها به کار تحقیقی)» و «ایجاد توانایی تألیف، تحقیق، تدریس و ترجمه در رشته فقه خانواده». شاید ادعا شود این امر با تحقیقاتی که دانشجویان در هر درس انجام می‌دهند، به دست می‌آید؛ اما اولاً، انجام تحقیق درسی به نظر استاد هر درس بستگی دارد؛ ثانیاً، با توجه به حجم زیاد واحدهای این رشته نمی‌توان انتظار داشت دانشجو در تمام درس‌ها تحقیقات عمیق انجام دهد. ثالثاً، اغلب

۱. منابع اصلی پیشنهادی: «معجم لغه الفقهاء (عربی-انگلیسی)، ترجمه انگلیسی شراخ الاسلام (ج ۲)، ترجمه رساله عملیه آیت‌الله سبحانی و کتاب الفقه عالی مذاهب الخمسه، محمد جواد مغنیه. در منابع فرعی پیشنهادی چیزی آمده است: «آیین همسر داری آیت‌الله امینی؛ متعه در قانون اسلام، دکتر گرجی؛ نظام تربیتی اسلام، باقر شریحی القرش؛ نظام خانواده در اسلام، انصارین؛ اصل شریعه و اصولها، محمد حسینی کاشف الغطاء؛ انتخاب همسر، آیت‌الله مظاهری؛ رساله حقوق، امام زین العابدین (ع)».

دانشجویان از ارزیابی تحقیقات درسی خود مطلع نیستند. در حالی که در درس روش تحقیق و کار تحقیقی، دانشجو با همراهی استاد، پژوهش را هدایت می‌کند و از کاستی‌های پژوهش خود مطلع می‌شود. (ج) در جدول سرفصل دروس، هدف درس اصول تطبیقی (کاربردی)، «شناخت و توان تطبیق اصول کلی بر موضوعات فقهی در زمینه فقه خانواده» ذکر شده و در سرفصل محتوایی آن، مباحث «اصاله الاحتیاط در فروج، خون و اموال؛ اطلاق و تقييد؛ عام و خاص؛ نسخ؛ اجماع؛ سيره و بناء عقلا؛ عرف؛ مقدمه واجب التأسی و اجتماع امر و نهی» آمده و منبع اصلی پیشنهادی عبارت است از: «جواهر الکلام» (بدون تعیین جلد) و منابع فرعی عبارتند از: شروح استدلالی عروه‌الوثقی [بدون معرفی کتابی خاص]، الکافی (کلینی)، التهذیب و الاستبصار (شیخ طوسی) و «من لا یحضره الفقیه» (شیخ صدوق).

ظاهراً مقصود از اصول فقه تطبیقی به قرینه واژه کاربردی که در پراتر گذاشته شده، اصول فقه در حوزه خانواده است و به همین دلیل، اولین سرفصل، اصالة الاحتیاط در فروج، خون و اموال (که بهتر بود به جای واژه خون، دماء آورده شود تا هم‌تراز فروج و اموال باشد) است. اما در مورد سایر مباحث، قید «در فروج و خون و اموال» ذکر نشده که از این نظر ناقص است. ضمن آنکه وقتی هدف، نشان دادن کاربرد اصول در حوزه خانواده است، نیازی به احصای این موارد (اطلاق و تقييد، اجتماع امر و نهی و...) نیست؛ زیرا می‌توان از دیگر مباحث اصول در حوزه خانواده نیز یاد کرد؛ از جمله بحث مشتق و تمام مباحث امر و نهی (نه فقط اجتماع امر و نهی). همچنین، مقصود از واژه «التأسی» که در سرفصل درس آمده، روشن نیست.

اما نکته مهم، منابع این درس است که با عنوان «اصول فقه تطبیقی»، فقط به دو عنوان کتاب فقهی «جواهر الکلام» و «شروح استدلالی عروه‌الوثقی» و چهار کتاب روایی منحصر شده است. آیا این همان فقه خانواده است؟ آیا غیر از مباحث فقهی، قرار است بحث دیگری صورت گیرد؟ وقتی رویکرد غالب این منابع، فقه و روایات است، چه جایی برای اتخاذ عنوان «اصول فقه تطبیقی» است؟

(د) در دروس جبرانی باید درس «آشنایی با رایانه» نیز گنجانده شود. ضرورت اطلاع از رایانه و امکانات آن، استفاده از انواع نرم‌افزارها (به خصوص نرم‌افزارهای فقهی، حدیثی، تفسیری و حقوقی) و سایت‌ها اینترنتی مربوط به حوزه خانواده و...، لزوم پیش‌بینی چنین واحدهای را ایجاب می‌کند. البته از آنجا که برخی دانشجویان به این مقوله آشنا هستند، می‌توان به عنوان واحد جبرانی به آن نگرست و افرادی را که مدارک رسمی معتبر مبنی بر آشنایی با رایانه دارند، از این درس معاف کرد.

○ **دروس تخصصی**

۳۲ واحد دروس تخصصی در قالب ۱۴ عنوان درسی عبارتند از: «درآمدی بر نظام و حقوق خانواده» (۲ واحد)؛ «فقه» ۸-۱ (۱۸ واحد)؛ «فقه ۱ و ۲ به ارزش ۳ واحد و بقیه هر کدام ۲ واحد»؛ «فقه مقارن» (دو واحد)؛ «فقه القرآن» (۲ واحد)؛ «فقه الحدیث» (۲ واحد)؛ «قواعد فقهیه» (۲ واحد) و «پایان نامه» (۴ واحد).

□ **فقه**

۲۴ واحد فقه تخصصی در جدول ذیل مشخص شده‌اند:

ردیف	موضوع	نام واحد	تعداد واحد	ردیف	موضوع	نام واحد	تعداد واحد
۱	نکاح	فقه ۱-۴	۱۰	۵	فقه مقارن	فقه مقارن	۲
۲	طلاق	فقه ۶-۷	۴	۶	فقه القرآن	فقه القرآن	۲
۳	مسائل مستحدثه	فقه ۵	۲	۷	قواعد فقهیه	قواعد فقهیه	۲
۴	ملحقات فقه خانواده	فقه ۸	۲	۸	فقه الحدیث	فقه الحدیث	۲

با توجه به عنوان رشته (فقه خانواده)، نقدهای ذیل بر دروس تخصصی فقهی وارد است:

الف) اختصاص ۲ واحد در فقه ۷، به موضوع ارث و وصایا بسیار کم است و کفایت نمی‌کند.

ب) با توجه به هدف این رشته مبنی بر تربیت پژوهشگر و متخصص، نمی‌توان هیچ یک از مباحث فقه خانواده را در ۱۶ جلسه دو یا سه ساعته پی‌جویی کرد. به یقین، فقه استدلالی مورد نظر است و صرف خواندن متون فقه مطرح نیست؛ بنابراین نمی‌توان در ۳۲ یا ۴۸ ساعت، فقه استدلالی یاد گرفت. به عنوان نمونه، در سرفصل درس فقه (۱) آمده است: «تعریف نکاح؛ انواع نکاح: غیر مشروع، مشروع: دائم، موقت، ملک یمین؛ نکاح دائم: تعریف، اقسام، ازدواج با زن آزاد، ازدواج با کنیز؛ مقدمات، ارکان و شرایط خواستگاری، تعریف خواستگاری، آداب خواستگاری، خواستگاری‌های مجاز، خواستگاری مناسب، همسطح بودن در ازدواج، نگاه کردن به خواستگار، خواستگاری و انصراف از آن؛ عقد ازدواج، تعریف عقد، خواندن صیغه عقد، شرط در عقد ازدواج، شرط و امکان شرط در آن (عقد با اینترنت، تلفن و...)، شرایط عاقد، شرایط عقد شونندگان، اولیا ی عقد: پدر و جد پدری، ولی زوجین، حاکم شرع؛ وکالت در

نگاهی به رشته فقه خانواده ♦ ۶۱

عقد، ثبوت عقد، اقرار، بینه و شهرت [شهادت]، شرط ضمن عقد؛ نکاح موقت: تعریف، مقدمات، ارکان، شرایط؛ نکاح ملک یمین: تعریف، ارکان». آیا در ۱۶ جلسه سه ساعته (به فرض برگزاری همه جلسات)، می توان همه یا بخش قابل ملاحظه یا حتی یک سوم این مباحث را به صورت استدلالی تدریس کرد؟ کسانی که با دروس خارج فقه حوزه علمیه آشنا هستند، می دانند که گاه کتاب «النکاح» چندین سال طول می کشد، با وجود آنکه دروس حوزوی هر روز یک ساعت به جز پنج شنبه و جمعه برگزار می شود. (ج) درس فقه (۵) به مسائل مستحدثه اختصاص یافته است. مباحث این درس طبق سرفصل ارائه شده عبارتند از: «کنترل جمعیت، عقیم سازی مرد و زن، تلقیح مصنوعی (باروری مصنوعی)، سقط جنین، نکاح المسیار، معالجه و پرستاری زن برای مرد و بالعکس، عیوب غیر منصوص (امراض واگیر)، احکام خانواده مربوط به استنساخ، تغییر جنسیت، آموزش عمومی مسائل جنسی، بلوغ و مسائل مرتبط به آن (بلوغ زودرس و دیررس)»؛ در حالی که مسائل مستحدثه به این امور منحصر نمی شود و مباحث دیگری هم می توان به آن افزود؛ از جمله: موقعیت شرعی مهریه های سنگین، مشروعیت یا عدم مشروعیت شروط ضمن عقد نکاح، حتی در صورت تغییر در ماهیت عقد نکاح، حیطة اصل نسب نامشروع و آثار آن، وضعیت حقوقی فقهی کودک آزمایشگاهی و... به نظر می رسد با ۱۶ جلسه دو ساعته، شاید فقط بتوان یکی از این مباحث را از منظر فقه استدلالی بررسی کرد؛ در حالی که به روز بودن این مباحث و نیز اهداف این رشته که پیش تر گذشت، اقتضا می کند، دانشجویان این رشته با تمام مباحث مذکور آشنا شوند.

□ فقه الحدیث

هدف درس فقه الحدیث به ارزش ۲ واحد، «آموزش روش فهم حدیث با تکیه بر احادیث مربوط به فقه خانواده» است. ضرورت ارائه این درس، بدیهی است؛ اما آنچه در سرفصل آمده، کافی نیست؛ زیرا در سرفصل درس آمده: «مباحث نظری، مباحث مقدماتی، جایگاه فقه الحدیث، تعریف فقه الحدیث خانواده، ضرورت فقه الحدیث، پیشینه فقه الحدیث، کاربرد و فواید فقه الحدیث، رابطه حدیث و خانواده، مراحل فهم حدیث، فهم متن با توجه به قواعد علم صرف و علم لغت، فهم ترکیبات، اعراب، اصطلاحات، مجازها، فهم مقصود، قرینه ها، اسباب ورود حدیث، موانع فهم حدیث، موانع فهم متن، اشتراک لفظی، تحوّل زبان، خلط در ترجمه، موانع فهم مقصود، تنبّع ناقص، پیروی از احوال و آراء ساده انگاری، جمود ذهنی، خلط جری، تطبیق با تفسیر و نادیده گرفتن آهنگ سخن. همچنین، مباحث کاربردی احادیث ویژه کتاب النکاح، طلاق و توابع آن، کتاب احتضار، وصیت، قصاص، دیات، ارث و توابع آن» که هیچ کدام

جنبه مقدماتی ندارند؛ در حالی که وجه غالب این درس، جنبه مقدماتی دارد و لازم است «فقه الحدیث ویژه فقه خانواده» در عنوان درس به طور مستقل مورد مطالعه قرار گیرد.

□ قواعد فقهیه

در گروه دروس تخصصی، دو واحد برای درس قواعد فقهیه در حوزه خانواده پیش‌بینی شده است. هدف این درس، «آشنایی با قواعد کلی جاری در کتاب‌های نکاح، طلاق، ارث، وصایا، شناخت ادله و قلمرو و تطبیقات فقهی آن» است. اما سرفصل درس نشان می‌دهد مقصود، قواعد فقهیه به طور کلی است و خاص حوزه خانواده نیست؛ زیرا قواعد مطرح شده عبارتند از: «اصاله الصحه در عقد و ایقاع، اصاله اللزوم در عقد و ایقاع، قاعده المؤمنون عند شروطهم، قاعده العقود تابعه للمقصود، قاعده حمل فعل المسلم علی الصحه، قاعده تسامح در ادله سنن، قاعده انما یحلل الکلام و یحرم الکلام، قاعده الاسلام ینجب ما قبله، قاعده الاقرار، قاعده نفی الضرر، قاعده نفی العسر و الحرج، قاعده المیسور، قاعده الاصل جواز التوکیل الا ما خرج، قاعده الشرط الفاسد لیس بمفسد، قاعده العدل و الانصاف».

این قواعد در سایر ابواب فقهی هم کاربرد دارند و به تنها به حوزه خانواده اختصاص ندارند. تنها قواعدی که خاص این حوزه است و در سرفصل درس آمده، قاعده «یحرم من الرضاع ما یحرم من النسب» و قاعده «الاقرب ینمق الابعد» است. این سؤال مطرح می‌شود که با وجود قواعد و اصول خاص حوزه خانواده، چرا تنظیم‌کنندگان سرفصل، به این قواعد اشاره‌ای نکرده‌اند، قواعدی مثل «الحاکم ولی الممتنع، الامام ولیّ من لا ولیّ له، قاعده فراش، قاعده مطلقه رجعیه زوجه حقیقی، قاعده عدم ولایت کافر بر مسلم و...». بنابر این بهتر است یکی از دو کار ذیل انجام شود:

الف) افزایش ارزش درس قواعد فقهیه به چهار واحد، تا قواعد عمومی و اختصاصی با هم بررسی شوند.

ب) تغییر سرفصل درس به قواعد اختصاصی خانواده.

□ کمبودهای رشته

اغلب دروس تخصصی این رشته، فقه است. در واقع؛ از ۳۲ واحد، به جز پایان‌نامه و فقه الحدیث و درآمدی بر نظام و حقوق خانواده، ۲۴ واحد باقی مانده، به فقه اختصاص دارد. در نگاه اول با توجه به اینکه عنوان رشته، فقه خانواده است، انتظاری جز این نیست که این حجم زیاد به فقه اختصاص یافته باشد؛ اما با توجه به کاستی‌هایی که اشاره خواهد شد، این برنامه‌ریزی با چالش مواجه است؛ زیرا دانش‌آموختگان این رشته گرچه دروس لازم برای فقه خانواده را از نظر فقهی گذرانده‌اند؛ اما این دروس کافی نیست و باید

دروسی دیگری را نیز بگذرانند که از جمله آنها می‌توان به دروس ذیل اشاره کرد.

○ زبان تخصصی انگلیسی

بسیاری از متون حقوقی در زمینه خانواده، به زبان انگلیسی است. اینکه در دروس حوزوی، تخصصی و جبرانی، اشاره‌ای به زبان تخصصی نشده، با توجه به مقتضیات دنیای معاصر قابل توجه نیست؛ به خصوص اگر اهداف تأسیس این رشته از جمله «تربیت مبلغ، زمینه‌سازی برای تربیت متخصص (مدرّس، محقق و مشاور) در مباحث فقه خانواده، متناسب با شرایط و اقتضات مناطق مختلف جهان و توانایی دانش‌پژوهان در رفع شبهاتی که امروز حول محور احکام خانواده در اسلام مطرح است»، در نظر گرفته شود.

○ سمینار

درس سمینار در این رشته پیش‌بینی نشده است. این درس اگر به درستی در دوره کارشناسی ارشد گذرانده شود، توانایی‌های دانشجویان را تا حدی از قوه به فعل در می‌آورد و آنان را برای گذراندن پایان‌نامه آماده می‌کند. حتی بسیاری از دانشجویان از موضوعات درس سمینار، موضوع پایان‌نامه‌های خود را انتخاب می‌کنند.

○ حقوق خانواده

رابطه حقوق خانواده با فقه خانواده، رابطه عموم و خصوص من وجه است. در نتیجه، اگر چه برخی مباحث مشترک است، اما مباحثی که در حقوق خانواده مطرح می‌شود، در فقه خانواده مطرح نمی‌شود و اطلاع از آنها برای کسانی که خواهان تسلط بر مباحث فقهی هستند، به صورت غیر مستقیم ضروری است. بخش عمده‌ای از این مباحث، مباحث شکلی و بخشی از آن، مباحث ماهوی همچون: دادگاه‌های خانواده (آیا دادگاه خانواده باید از دادگاهها عمومی جدا شود و شعبه‌های خاصی را به خود اختصاص دهد؟ یا قضات با صلاحیت عام به دعاوی خانواده رسیدگی کنند؟)، آیین دادرسی مربوط به دعاوی خانوادگی، داوری در خانواده و سازوکار آن، قاضی تحکیم در حیطه خانواده و به تعبیر دیگر؛ داوری در حقوق خانواده و... است. گر چه در درس تخصصی فقه (۵) و فقه (۸) برخی از این مطالب پیش‌بینی شده که اولی به مسائل مستحدثه و دومی به ملحقات فقه خانواده اختصاص یافته؛ اما بررسی سرفصل این دو درس نشان می‌دهد تنظیم‌کنندگان این مجموعه، مباحث مذکور را مدّ نظر نداشته‌اند. سرفصل درس فقه (۵) مباحثی همچون کنترل جمعیت، عقیم‌سازی مرد و زن، تلقیح مصنوعی، سقط جنین، نکاح المیسار، معالجه و پرستاری زن برای مرد و بالعکس، عیوب غیر منصوص (امراض واگیر)، احکام خانواده مربوط به استنساخ، تغییر جنسیت، آموزش عمومی مسائل جنسی، بلوغ و مسائل مرتبط به آن (بلوغ زودرس و دیررس) است.

سرفصل درس فقه (۸) همه مباحث وصیت، ارث، قصاص و دیات است، که مباحث حقوقی پیش گفته، در محدوده این دو درس گنجانده نمی‌شود. همچنین گر چه در این مجموعه، دو واحد با عنوان «درآمدی بر نظام و حقوق خانواده» پیش‌بینی شده، ولی سرفصلها ی این درس نشان می‌دهد که در حد درآمد است. حتی می‌توان ادعا کرد در آمدی بر خانواده است و بر نظام و حقوق خانواده نیست.^۱ بنابراین با وجود اهمیت فراوان مباحث حقوقی، در این برنامه جایگاه مناسبی ندارند.

○ اسناد بین‌المللی و منطقه‌ای الزام‌آور و غیر الزام‌آور

در حال حاضر، کنوانسیون‌های بین‌المللی، اعلامیه، اسناد جهانی الزام‌آور و غیر الزام‌آوری در زمینه خانواده به تصویب رسیده و سازمان ملل متحد کشورهای جهان را به پذیرش آنها و مطابقت قوانین داخلی با این اسناد بین‌المللی تشویق و ترغیب می‌کند؛ مثل کنوانسیون حقوق کودک، کنوانسیون رفع اقسام تبعیض علیه زنان و... با توجه به اینکه در حال حاضر، جهان در مسیر دهکده جهانی حرکت می‌کند و با توجه به سهولت دسترسی به اطلاعات و تبادل اطلاعات، آشنایان به فقه خانواده باید از این مباحث اطلاع داشته و موضع فقه در برابر این اسناد برای آنان معلوم باشد.

○ فلسفه حقوق خانواده

از جمله کاستی‌های مهم رشته فقه خانواده، عدم پیش‌بینی درس فلسفه حقوق خانواده است. فلسفه حقوق از جمله فلسفه‌های مضاف است که به دنبال چرایی قواعد حقوقی، منبع و منشأ آن است. از آنجا که در مواجهه با دیگر نظامهای حقوقی که از چرایی قواعد نظام حقوق خانواده در اسلام سؤال می‌کنند و به علت عدم اطلاع از مبانی آنها، با هجمه‌های فمینیستی، شبهاتی بر قواعد این نظام وارد می‌شود؛ برای پاسخگویی نمی‌توان از آیات و روایات دلیل آورد، بلکه باید از مبانی احکام شرعی بهره‌برد. برای مثال، وقتی ادعا می‌شود زن نمی‌تواند قاضی باشد، باید بحث شود که قضاوت حق و طعمه نیست که اسلام زن را از آن محروم کند؛ بلکه قضاوت با توجه به آموزه‌های دینی، تکلیفی است که شرع آن را از عهده زن برداشته است یا علت آنکه شهادت زن در حدود و قصاص پذیرفته نیست، به این معنی نیست که قضاوت زن اشکال ذاتی دارد؛ زیرا اگر چنین بود، شهادت زن هیچ‌گاه پذیرفته نمی‌شد، بلکه با توجه به اینکه ادای شهادت واجب است

۱. گر چه برخی سرفصل‌های این درس، همچون: مراحل تشکلی خانواده و احکام آن در اسلام، کلیت نظام و حقوق خانواده در اسلام و مبانی طبیعی حقوق خانواده، حقوقی است، اما خیلی از سرفصل‌های این درس غبی حقوقی است؛ همچون: پدیده خانواده، تعریف و تاریخچه و عناصر تشکلی دهندة خانواده، جایگاه نقش خانواده در نظام اجتماعی اسلام، اصول کلی تداوم و استحکام خانواده در اسلام، تلخیص و ترخیص خانواده، بهداشت خانواده، خانواده و مسائل جنسی کودکان، کودکان عقب‌مانده و سالمندان....

نگاهی به رشته فقه خانواده ♦ ۶۵

و اینکه گاه متهم سعی می‌کند علیه شاهد اقداماتی انجام دهد، شرع با نگاه حمایت از شهود، وجوب ادای شهادت را از زنان برداشته است. نتیجه اینکه، در این راستا باید درسی با عنوان «فلسفه حقوق خانواده» در مجموعه این دروس گنجانده شود. امام رضا(ع) می‌فرماید: «لو علم الناس محاسن کلامنا لا تبغونا» (صدوق، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۲۷۵)؛ اگر مردم، محاسن و زیبایی‌های کلام ما را بفهمند، از ما پیروی می‌کنند. همچنین اهداف این رشته، اهمیت وجود این درس را بیشتر می‌کند. در هدف پنجم تأسیس این رشته آمده است: «تربیت دانش پژوهان توانمند در جهت پاسخگویی به شبهات روز در زمینه نظام خانواده در اسلام و نقد دیدگاه‌ها و نظرات مکاتب دیگر» و در هدف چهارم از اهداف و سیاست‌ها ی آموزشی می‌گوید: «توانایی دانش پژوهان در رفع شبهاتی که امروز حول محور احکام خانواده در اسلام مطرح است».

○ رویه قضایی در حوزه خانواده

رشته فقه خانواده به ظاهر با پرونده‌ها و آرای دادگاه‌ها ارتباط ندارد؛ اما واقعیت حقوق، در دادگاه‌ها می‌گذرد و ارزش قواعد حقوقی وقتی روشن می‌شود که در عمل مشخص شود تا چه حد قابل اجراست و اهداف حقوق را تأمین می‌کند. این وضعیت در مورد فقه هم حاکم است. به هر حال نمی‌توان از آرای دادگاه‌ها در زمینه حقوق خانواده غافل شد؛ زیرا اولاً، قابلیت و چگونگی اجرای قواعد حقوقی و فقهی در عمل فقط در مرحله عمل معلوم می‌شود. ثانیاً، نواقص قانونی نیز بیشتر روشن می‌شود و نیازهای حقوقی و قضایی که لازم است از جهت فقهی درباره آنها تصمیم‌گیری کرد، روشن می‌شود.

○ حقوق عمومی و خانواده

دخالت دولت در حقوق خانواده زیاد شده است. حوزه خانواده از حیطة حقوق خصوصی که به روابط بین اشخاص می‌پردازد، خارج و به حوزه حقوق عمومی که به بررسی قواعد حاکم بر روابط میان دولت و افراد می‌پردازد، وارد شده است. چنانکه در گذشته، حقوق کار جزء حقوق خصوصی بود؛ زیرا یک اجاره ساده بود. اما امروزه دخالت دولت در این حوزه (از طریق الزام کارفرما به دادن مرخصی، حق بیمه، حداکثر ساعت کار، پایه حقوق، عدم استخدام کودکان و...) به اندازه‌ای زیاد شده که حقوق کار زیرمجموعه حقوق عمومی قرار گرفته است. این وضعیت در حوزه خانواده هم حاکم است. دخالت دولت در تنظیم قباله‌های نکاح و پیش‌بینی شروط ضمن عقد، ضمانت اجرای شروط ضمن عقد، طلاق زن، ممنوعیت ازدواج با صغیره بدون اذن ولی، ممنوعیت ازدواج زن ایرانی با اتباع بیگانه بدون اجازه دولت

و... نشان‌دهنده دخالت دولت در حوزه خانواده است. لذا باید در این زمینه بررسی لازم صورت گیرد و اساساً درسی با این عنوان ارائه شود.

▪ پیشنهادها

- رشته فقه خانواده به رشته فقه و حقوق خانواده تغییر یابد و واحدهای حقوقی آن افزایش یابد.
- بازنگری اساسی در دروس این رشته لازم است؛ در این بازنگری باید میان اهداف و دروس؛ تناسب برقرار شود. بازنگری می‌تواند در محورهای ذیل باشد:
 - در منابع دروس حوزوی، مباحثی همچون: فقه العقود و فقه الایقات بررسی شود؛ کتاب‌های بسیار خوبی مانند «فقه العقود» از آیت‌الله سید کاظم حائری، در این زمینه نوشته شده است. به تعبیر دیگر؛ ارتباط بین دروس حوزوی با دروس تخصصی وثیق نیست و می‌توان از امور دیگر بهره جست.
 - به جای دروس حوزوی فقه معاملات، فقه مکاسب و...، حجم و ساعات بیشتری به مباحث فقه خانواده همچون: فقه النکاح، فقه الفراق، فقه الوصیه و فقه الارث پرداخته شود.
 - واحدهای درس فقه در موضوع مسائل مستحدثه خانواده، قواعد فقهیه خانواده و فقه الحدیث خانواده افزایش یابد.
 - دروسی همچون زبان تخصصی انگلیسی، فلسفه حقوق خانواده، سمینار و... حتماً به عنوان واحدهای درسی دانشجویان گنجانده شود.
 - چند واحد با موضوع منبع‌شناسی در زمینه خانواده، نکاح و طلاق برای آشنایی دانشجویان با منابع ارائه شود. در این مورد، کتابهای فقهی خوبی، هم به صورت تک‌نگاره و هم در ضمن دوره‌های فقه نوشته شده که برای آینده کاری دانشجویان بسیار مفید است.

منابع

- جعفری لنگرودی، محمدجعفر (۱۳۷۸)؛ مسوط در ترمینولوژی حقوق، تهران: گنج دانش.
- جوهری، اسماعیل حماد (۱۴۰۷ ق)؛ الصحاح، بیروت: دارالعلم للملایین.
- حکمت‌نیا، محمود و همکاران (۱۳۸۶)؛ فلسفه حقوق خانواده، تهران: روابط عمومی شواری فرهنگی اجتماعی زنان.
- شهید ثانی، زین‌الدین جبعی عامل (بی‌تا)؛ معالم‌الدین و ملاذ‌المجتهدین، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- صدوق، محمدبن علی بن حسین (۱۴۰۴ ق)؛ عیون اخبار الرضا (ع)، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- صفایی، سید حسین و اسدالله امامی (۱۳۸۰)؛ حقوق خانواده، تهران: دانشگاه تهران.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۷۵)؛ حقوق خانواده، تهران: شرکت سهامی انتشار.

